

МЕХАНІЗМ ЗВОРОТНОГО ЗВ'ЯЗКУ У ФОРМУВАННІ МОДАЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ (НА МАТЕРІАЛІ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ І. БАГРЯНОГО)

У статті досліджено механізм зворотного зв'язку в модальній сфері прозового твору, визначено його роль в узгодженні комунікативного й самоорганізаційного планів твору, виявлено основні засоби зворотного зв'язку.

Ключові слова: модальність, модальний комплекс, зворотний зв'язок, негативний зворотний зв'язок, позитивний зворотний зв'язок, самоорганізація.

Сучасні системні дослідження художнього тексту виявляють дві різноспрямовані тенденції. Вихідною для методології комунікативної лінгвістики є теза про комунікативну мету тексту як чинник, що підпорядковує собі відбір і функціонування всіх елементів тексту. Подібні уявлення про інтенційність як визначальний чинник добору стилістичних засобів у художньому тексті становлять основу традиційного лінгвостилістичного аналізу тексту, розробленого в працях О. О. Потебні, Л. А. Булаховського, В. М. Русанівського, М. М. Пилинського, Л. І. Мацько, С. Я. Єрмоленко та ін.

На сучасному етапі лінгвістичної думки досить актуальне використання синергетичної методології в дослідженнях художнього тексту. Методологія такого аналізу розроблена в працях В. Пищальникової, І. Герман, О. Семенець, В. Борботька та ін. На противагу комунікативній системній моделі тексту, у рамках лінгвосинергетики велику увагу приділено аспектам самоорганізації тексту (хаотичним, флуктуаційним процесам, імовірнісному характерові еволюційного розвитку системи тощо). Водночас у лінгвістичних працях здебільшого відсутнє комплексне дослідження комунікативного та самоорганізаційного планів художнього тексту, їхньої взаємодії та співвідношення.

Синергетична методологія не виключає можливості існування механізмів керування в системі, однак традиційні для системних досліджень уявлення про сам процес керування підлягають переосмисленню. На думку О. М. Князевої та С. П. Курдюмова, “керування втрачає характер сліпого втручання <...>, небезпечних дій проти власних тенденцій систем і побудоване на основі знання того, що взагалі можливе в певному середовищі. Керування починає засновуватися на поєднанні втручання людини із сутністю внутрішніх тенденцій систем, що розвиваються. Тому тут з'являється в певному сенсі вищий тип детермінізму – детермінізм із розумінням неоднозначності майбутнього і можливістю виходу на бажане майбутнє. Це – детермінізм, який підсилює роль людини” [3, с. 36].

Урахування інтенційного та самоорганізаційного планів значно розширює гносеологічний потенціал досліджень як усєї змістово-формальної системи художнього твору, так і окремих його сфер, зокрема модальної. Уявлення про модальну сферу художнього тексту як сферу реалізації домінант авторської ментальності фактично унеможливають повне розмежування механізмів керування та самоорганізації. Формування модальних значень у тексті, яке відбувається за рахунок кореляції різнорівневих модально маркованих одиниць під дією різноманітних внутрішньотекстових чинників (за синергетичною термінологією – параметрів порядку), певною мірою синхронізується з модальним комплексом, який становить домінанту авторської ментальної сфери. Отже, механізми керування в модальній сфері ідіолекту письменника мають характер міжрівневої кореляції.

Наявність інтенційного та самоорганізаційного планів формування тексту певною мірою співвідноситься з двома тенденціями в трактуванні текстової модальності: а) трансформація модальних значень одиниць різних мовних рівнів у контекстуальному оточенні (В. Брицин, В. Ткачук); б) модальність тексту як конструкт цілого тексту, який опосередковують інші текстові категорії (Н. С. Валгіна, І. В. Смушинська).

Метою статті є дослідження механізму зворотного зв'язку в модальній сфері прозового художнього твору, його ролі в узгодженні інтенційного та самоорганізаційного планів художнього тексту.

За загальними системологічними уявленнями, зворотний зв'язок кваліфікують як “вплив результатів якого-небудь процесу на його перебіг; самовплив, взаємовплив різних ступенів свободи динамічної системи” [6, с. 384]. Залежно від спрямованості зворотного зв'язку на зростання коливальності системи чи, навпаки, їхнє згасання, розрізняють негативний та позитивний зворотний зв'язок. “Негативний зворотний зв'язок корегує поведінку керівної підсистеми в бік послаблення факторів

неузгодження, тоді як позитивний зворотний зв'язок корегує поведінку керівної підсистеми в бік посилення факторів неузгодження” [4, с. 109]. Для систем з механізмами керування характерна комплексна дія негативного та позитивного зворотних зв'язків: “На поведінку системи впливає співвідношення позитивного та негативного зворотних зв'язків, тому необхідно знаходити їхнє оптимальне співвідношення” [4, с. 109].

На мікрорівні модальної сфери ідіолекту І. Багряного механізми зворотного зв'язку виявляються насамперед у синхронізації процесів розгортання логіко-модальної сфери, формування модальних комплексів і синтагматичного розгортання тексту на основі валентності різнорівневих ієрархічних одиниць. Так, одним із засобів зворотного зв'язку на мікрорівні є омонімія:

“Почався нерівний, шалений бій.

Петро думав було, що після бомбардування з їхньої піхоти й взагалі з усього їхнього війська на цім відтинку не залишилось нікого в живих, а воно он як заговорила земля автоматами, й кулеметами, й гранатами! А воно он скільки їх підіймається з землі й перебігає розстрільними вперед!..

Одчайдушними зусиллями їхні частини намагалися затягти проломину, зліквідувати прорив, спинити ворога. Спинити! Бо ж на карті стоїть життя тисяч товаришів, горе і сльози тисяч їхніх матерів, щастя й цілість всієї землі їхньої, отих бідолашних селян, що ще вчора благали їх про порятунок та про захист...” (1, с. 419).

У наведеному уривку спостерігаємо розгортання дескриптивного дискурсу у вигляді алетичного мотиву. Розвиток мотиву спричиняє своєрідну форму наративу, яка спрямована на детальну фіксацію подій та об'єктів. За таких умов синтаксична омонімія (інфінітивна форма “спинити” у складеному дієслівному присудку й головний член інфінітивного речення “Спинити”) є єдино можливим за таких умов засобом актуалізації волюнтаривного змісту (що спричинено насамперед ідейною настановою твору) прескриптивними засобами (форма інфінітива), оскільки використання дескриптивних засобів призвело б до розгортання мотиву в межах деонтично-аксіологічного модального комплексу, що значною мірою призвело б до деактуалізації алетично-епістемічного мотиву і, відповідно, до режиму із загостренням на макрорівні.

Зворотний зв'язок у системі прозових творів І. Багряного виявлений в інформаційно-обмінних процесах між різними ієрархічними рівнями. При цьому типовими є випадки корегування поведінки нижчого рівня за допомогою одиниць вищого рівня. Такі механізми простежено в різних сферах художнього твору.

Утримання стабільної нерівноваги в системі відбувається за допомогою актуалізації різноманітних опозитивних структур. Так, роль того чи того мотиву в модальній сфері художнього твору полягає в проходженні від одного полюса певної модальності до іншого. За такої умови засобом зворотного зв'язку може слугувати введення вищих ієрархічних одиниць макрорівня, які виконують роль своєрідного каталізатора самоорганізаційних процесів на макрорівні: *“Іноді до хати заскакували квартир'єри з місцевим поліцаєм, що ще не встиг утекти, й домагались мешкання для солдатів. Кума Тетяна наливала їм горілки й подавала закуску, мило запрошуючи до столу, а то й силою садовила на ослін, відбираючи зброю. Випивши горілки та з ентузіазмом прокричавши перестудженими голосами – “Е в і в а У к р а ї н а !” – квартир'єри хапали свою зброю і зникали. По якомусь часі з'являлися інші й так само зникали.*

“Е в і в а У к р а ї н а ! !” – вони вигукували це з жестом і апломбом вроджених аристократів і з запалом незрівнянних патріотів своєї власної вітчизни.

*Усмішка куми та її чорні, несамовито **поленіючі очі** були тим неперехідним бар'єром, через який не наслідувалась переступити жоден, навіть **найбрутальніший і найбільше змучений італійський солдат** із тих, що пробували заволодіти цим домом. Ба, через цей бар'єр, мабуть, не наслідувалась би переступити й уся італійська армія. Навіть в обличчі **смерти** ці люди не позбулися вродженої **пошани до краси, властивої нації, народженої для мистецтва.***

*“Є щось, що не може вмерти навіть на **війні**”, – якось промайнула, та не встигла навіть до кінця оформитись, думка в Максимовій голові...”* (1, с. 20).

У наведеному уривку спостерігаємо розгортання аксіологічного мотиву. При цьому наявність елементів позитивної аксіології, представлених насамперед на лексичному рівні (*мило, усмішка, пошана, краса*), спричиняє комунікативний план оповіді, ідейна настанова твору (мотив вічних цінностей, які не здатна зруйнувати війна). Завершення й подальша деактуалізація цього мотиву

стають можливими з уведенням у контекст елементів негативної аксіології, яку мотивує загальна тематика твору (тема війни). Отже, унаслідок деактуалізації мотив втрачає здатність спричиняти відхилення в розвитку сюжету твору і в модальній сфері загалом.

Механізм зворотного зв'язку зазвичай виявляється одночасно на різних ієрархічних рівнях. Зважаючи на основоположний синергетичний принцип, згідно з яким різноманітність елементів на нижчих ієрархічних рівнях, тобто певний аналог конструктивного хаосу в системі, упорядковується на вищих ієрархічних рівнях і в такий спосіб є фактором саморозвитку системи, те саме лінгвістичне явище може бути засобом позитивного зворотного зв'язку на мікрорівні й засобом негативного зворотного зв'язку на макрорівні: *“Було сонячно й тихо, й зрештою весело, бо яскраво-синє небо й яскраво жовті лани, де-не-де завітчані червоним маком, нагадували про безмежну їхню, сонячну Батьківщину, про їхніх войовничих предків, про чудесну романтику степову, вичитану з Кащенка, про красу і велич змагання за людське щастя. Природа голубила їх і наповняла серця великими надіями, великою вірою в щасливий кінець усіх побоевищ на їхній землі. А самі побоевища не видавалися такими вже страшними, коли таке замріяне небо вгорі й такі золоті лани внизу, перед ними, і такі нізні безжурні голоси польових цикад звідусіль.*

Під таким розмріяним, лагідним небом навіть забувалося про прикрі перші враження від того вермахту, що утікав на захід. Тут вони його не бачили. Під фронт Петрова батарея підходила в надвечір'я, глухими польовими дорогами, малов'їждженими, помежи ланами пшениці, гречок, кукурудзи” (1, с. 407–408).

У наведеному уривку спостерігаємо розгортання мотиву в межах аксіологічної модальності. Її вираження засобами семантики (лексеми *весело, чудесна, романтика* тощо) підсилює розгортання дескриптивного дискурсу. Отже, стабільна позиція аксіологічної модальності унеможливує появу й закріплення додаткових модальних компонентів.

Деактуалізації мотиву сприяє введення в текст лексичних одиниць із семантикою негативної аксіології й перехід від одного полюса модальності до іншого. У наведеному контексті це стає можливим завдяки розбиттю тексту на абзаци. Оскільки образ природи стає структурою-атрактором, яка визначає позитивну аксіологічну маркованість контексту, поділ на абзаци послаблює ці зв'язки і тому на мікрорівні є засобом позитивного зворотного зв'язку. Водночас на макрорівні зазначений прийом сприяє стабілізації негативної аксіології як модальної домінанти твору, спричиненої центральною для нього темою війни. Отже, на макрорівні зазначений прийом виконує функцію негативного зворотного зв'язку.

Подібна багатопланова дія засобів і прийомів зворотного зв'язку на макрорівні твору може надавати тексту рис публіцистичності:

Спершись на лікоть і примруживши очі, Андрій тильно вивчав світ, у який потрапив.

Смішно. Можливо навіть, що це та сама камера, в якій він колись сидів, в кожному разі точнісінько така сама. Але навіть тяжкі умови ГПУ видавалися казкою порівняно з цим. За ГПУ це була камера на одну людину, тут стояло ліжко, застелене все ж таки якоюсь білизною, з сірою ковдрою поверх, стояла тумба й табуретка, підлога була натерта фарбою й навоцена до блиску, який – блиск – арештант мусив підтримувати щодня сам, натираючи підлогу щіткою, видаваною наглядачем крізь “кормушку”, стіни були все-таки чисті. Ну хіба це не “мрія”? Та двадцять восьмеро людей, звалених ось на брудній, мокрій підлозі, реальне заперечення тієї «мрії», як факту нереального, неможливого. Навіть проклята камера самотнього ув'язнення видавалася фантазією. Того не могло бути! Було ось так, як є. А це ось свідки. Вони, далекі, й вирости тут, і посивіли, така на них печать втоми і безнадії” (2, с. 73).

У наведеному контексті спостерігаємо розгортання дескриптивного дискурсу, який мотивують чинники макрорівня твору (тюремна тематика твору і притаманний їй спосіб зображення, який полягає в детальній фіксації об'єктів художнього світу), а в модальній сфері – домінуванням алетично-епістемічного модального комплексу. Алетична модальність у наведеному контексті має характер мотиву й виявляється в проходженні від оператора “неможливо” до оператора “дійсно”. Стабільну позицію алетично-епістемічного модального комплексу визначає й відповідна модальна маркованість одиниць макрорівня – лексичних (лексеми *мрія, фантазія, факт, нереальний, неможливий*) і синтаксичних (чергування стверджувальних та заперечних речень). Водночас у

контексті з'являється додаткове аксіологічне модальне значення на основі полісемії лексеми *мрія* (“1. Те, що створене уявою, фантазією; витвір уяви. 2. Думка про щось бажане, приємне” [5, с. 817]). У подальшому контексті аксіологічна модальність набуває статусу мотиву і проходить еволюційний розвиток від оператора “добре” (лексема *мрія*) до оператора “погано” (лексеми *втома*, *безнадія*). Завершення мотиву деактуалізує позитивне аксіологічне забарвлення контексту і, отже, узгоджує авторську ідейну настанову з логічною організацією текстового відтинку.

Водночас у наведеному прикладі спостерігаємо багатопланову дію полісемії як засобу зворотного зв'язку. На мікрорівні твору лексична полісемія спричиняє наростання складності в модальній організації контексту, спричиняє нестабільність у системі, і тому є засобом позитивного зворотного зв'язку, а на макрорівні вона є засобом актуалізації деонтично-аксіологічного модального комплексу, який являє собою домінуючу ідіостилію письменника, а значить, його можна трактувати як засіб стабілізації системи, тобто засіб негативного зворотного зв'язку.

Отже, засоби зворотного зв'язку в прозовому тексті сприяють насамперед взаємодії комунікативного та самоорганізаційного планів твору. На мікрорівні твору механізми зворотного зв'язку спрямовані значною мірою на утримання різноманітності елементів системи, утворення структур, оптимальних для самоорганізаційних процесів. Серед лінгвістичних явищ до таких засобів належать передовсім ті, категорійні ознаки яких передбачають збільшення ймовірних шляхів еволюції системи: полісемія, омонімія тощо. На макрорівні засоби зворотного зв'язку спрямовані на вираження авторської модальності як домінуючої риси ідіолекту, її узгодження з модальними комплексами, які формуються під дією внутрішньотекстових чинників. Установлення арсеналу лінгвістичних засобів зворотного зв'язку в модальній сфері прозового твору становить перспективу досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багрянний І. Людина біжить над прірвою : Роман; Огненне коло : Повесть; Розгром : Повесть-вертеп; Чому я не хочу вертатись до СРСР?; Україна біля Тихого океану. – К. : Юніверс, 2006. – 704 с.
2. Багрянний І. Сад Гетсиманський. – К. : Наукова думка, 2005. – 548 с.
3. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М. : Наука, 1994. – 236 с.
4. Прангишвили И. В. Системный подход и общесистемные закономерности / И. В. Прангишвили. – М. : СИНТЕГ, 2000. – 528 с.
5. Словник української мови : В 11 т. / Ред. кол. : акад. І. К. Білодід (голова) та ін. – Т. 4. – К. : Наук. думка, 1973. – 840 с.
6. Физическая энциклопедия / Гл. ред. А. М. Прохоров. – Т. 3. – М. : Большая российская энциклопедия, 1992. – 692 с.

Roman Pykalyuk

Mechanism of feedback in forming the modal complexes in the work of literature (on the material of I. Bahrianyi's prose)

The mechanism of feedback in the modal sphere of a prose work is explored in the article, its role in coordinating the communicative and self-organized plans of the work of literature is outlined, chief means of feedback are investigated.

Key words: modality, modal complex, feedback, negative feedback, positive feedback, self-organization.